

Landsbykirkerne i Haderslev Provsti efter Reformationen.

Af **Carsten Petersen.**

Haderslev Provsti kaldtes i gammel Tid Provstiet i Barwithsyssel eller Baritsysselprovstiet og omfattede 33 Kirker foruden Vor Frue Domkirke i Haderslev. Efter Landsdelingen 1544 var det en Part af Hertug Hans d. æ.'s lille Rige. Under denne Fyrste blev det kirkelige Styre bragt i Orden. Den ældste Regnskabsbog over alle Provstiets Kirker, som jeg ved om, gaar fra 1548 og gemmes i Hansborgs Arkiv (Rigsarkivet). Men først 1564 anlagdes af Mag. Georg Boetius en Regnskabsbog for hvert enkelt Sogn, som er fortsat helt ned til vore Dage. Disse 33 Regnskabsbøger i Kvart og Folio, skrevne paa Latin, Plattysk, Dansk og Højtysk, udgør — regnet for 300 Aar — med et rundt Tal 20—25,000 Sider. Da man vel maa regne med, at det kan vare længe, inden nogen Historiker vil give sig til at gennemgranske dette Stof, har jeg troet, med nærværende Fremstilling at skulle bringe det vigtigste af Bøgenes Indhold frem for Dagens Lys. Det Tidsrum, som begynder med 1850, har jeg ladet ude af Betragtning. Til Gengæld har jeg taget en Del andet Arkivstof med til yderligere Belysning af Tidsrummet 1550—1850. I Rigsarkivet ligger store Samlinger af Akter fra den Rentekammer-Under-søgelseskommission, som arbejdede i Haderslev Amt 1708—15. En Pakke omhandler Kirkerne, giver en Beskrivelse af de enkelte Bygningsdele med mere eller mindre nøjagtigt Maal og skildrer kort deres

Tilstand for Øjeblikket (benævnes her-U. 1710). Fra en noget senere Tid stammer en Del Visitatsindberetninger fra slesvigske Biskopper (benævnes her V. 1740 o. s. v.) som nu ligger i Statsarkivet i Kiel. De gaar fra 1740 (Jerem. Reuss) til 1796 (J. G. C. Adler). Sikkert kunde der skaffes Indberetninger tilveje ogsaa fra det 17. Aarh., men jeg har ikke troet, at de vilde fuldstændiggøre mit Arbejde i nogen væsentlig Grad. Dog har jeg haft Stefan Klotzes første Visitationsberetning fra 1649 (ligeledes i Kiel). Større Udbytte fik jeg af at gennemgaa de Moller'ske Samlinger paa Statsarkivet i Kiel: Collectanea des 5./4. 1796 verstorbenen Prof. und Rektor in Flensburg O. H. Moller — darunter: Berichte der Prediger im Amte Hadersleben über die in ihren Kirchen und Kirchspielen enthaltenen Altertümer,*) vom Jahre 1754 (her benævnt M. 1754).

At jeg har haft alt, hvad der foreligger trykt om dette Emne, ved Haanden, og at jeg har set alle Kirkerne med egne Øjne, skal kun bemærkes.

Arven.

Det, som under Navn af Reformation bevægede de kristne Menigheder i Begyndelsen af det 16. Aarhundrede, satte saa dybt et Skel mellem de evangeliske og de katolske, at man ikke mere kunde og heller ikke vilde forstaa hinanden, og vore Kirker giver tydeligt Vidnesbyrd om den dybe aandelige Splittelse. Der findes, saavidt mig bekendt, ikke en eneste Monstrans mere i de slesvigske Kirker, i hvert

*) Indberetninger fra Præsterne i H. Amt om Oldsager i deres Kirker og Sogne.

Fald nævnes dette Klenodie aldrig i de Haderslevske Regnskaber. Men i Monstransen med det viede Brød bankede Pavedømmets, Middelalderens, hele Gudsdyrkelsens Hjerte, og den Mand, som tog Monstransen bort af vore Kirker, afbrød Broen til Tilbagetoget og til Rom. En anden, tilsyneladende tilfældig Ting taler om det samme: Vi kender ikke mere Navnet paa mange af vore Kirker, ved ikke, til hvilken Helgen de blev viede. Det er som om Hjerteret en Stund stod stille i en dyb Afmagt, og da den gamle Sognekirke vaagnede igen, havde den glemmt, hvad den hed.

Ikke desto mindre blev vi staaende paa fælles Grund med Rom. Korset med den lidende Frelser og tilbedende Mennesker ved dets Fod, ædelt Træskærerarbejde fra det 13., 14. og 15. Aarhundrede blev paa sin Plads ofte i selve Korbuen — rundt om i vore Landsbykirker. De mange og kostbare Billeder af Kristi Moder kunde heller ikke fjernes. Menigheden blev ved at elske dem en god Stund. Næsten et helt Aarhundrede stod i Haderslev Provsti de gamle Altre, og ingen tænkte paa, at der skulde være noget galt i det; enkelte staar da ogsaa den Dag i Dag. Døbefontene er uforandrede, næsten urokkelige, ogsaa mindre Genstande fra Fortiden gemtes og bevaredes med Omhu. Mag. Boetius skrev, da han anlagde den ny Regnskabsbog til Bjert: De Kercke Byert hefft einen Brudtkrantz by dem Pastor Jnn Veruaring. So vaken als dassüluiige uthgelehet wert, scholen de Karchschuaren dat gelt dafür upnehmen vnd op de Rekerschop thor stede leggen, also wen de Krantz bynnen Kerspell gebucket wert, scholen se geven II sk I vnd buten Kerspell IIII sk I Ock scholen de Kerckshwaren dauor thor stede

sthaan, So jemant den suluigen Krantz vordarue, dat he van densuluigen wedder geferdiget werde.*) Nogle Aar senere (1569) opdagede han noget lignende i Vedsted og skrev: Tho weten, dat de Kercke Wytzoe hefft ein old bruuth bünnike, welker op düsse reken-schupp worth getogeth vnd word berichtet, dat idt nu etlich Jaar scholde verringerth syen.**) Darnha ferner tho fragen sy. Han har heller ikke glempt det næste Aar: Unde tho weten, dat dath olde bendeken is den nyen kerck schworen anerantwordeth.***) Endog nogle gamle Skamler vækker Provstens Opmærksomhed: Nota, dat de Kerckschworen van etliken olden schemeln rekensschupp doen scholen*) (hvilket de dog ikke gjorde). Alligevel hører vi senere ikke mere om disse Sager. Men baade Præst og Menighed saa ellers i lange Tider paa Adskilligt fra den katolske Fortid, uden at de fik ondt i Øjnene. Stefan Klotz, den velkendte, blev Biskop i den Kongelige Del af Landet 1636, men visiterede første Gang i de danske Egne 1649.****) Da stod

*) K. i B. har en Brudekrans i Forvaring hos Præsten. Saa ofte den laanes ud, skal Kirkeværgerne tage imod Pengene for den og lægge dem frem ved Regnskabet, saaledes at naar Kransen bruges indensogns, skal de give 2 skl og udensogns 4 skl. Tilligemed skal Kirkeværgerne indestaa for, at dersom nogen ødelægger samme Krans, han da lader den gøre i Stand igen.

**) Nota: at K. i V. har en gammel Brudekrans (eg. Bünnike-Bändchen = Baand), som blev fremvist ved dette Regnskab, og berettedes, at det skulde være forringet i nogle Aar. Hvorom der skal søges nærmere Besked (Næste Aar) Nota: at den gamle Krans er overgivet til de nye Kirkeværger.

***) At Kirkev. skal gøre Regnskab for nogle gamle Skamler. — Dir. Mackeprang bemærker hertil, at det sikkert drejer sig om gamle Kirkestole, som tit kaldes saaledes. Jeg ved det ikke. Vore Regnskabsbøger kalder altid Stolene Gestühl, Stuhlen, Stöle. I en Kirke vestpaa har jeg set almindelige Fodskamler fra gammel Tid.

****) En lang Aarrække maatte han afholde sig fra at visitere, fordi han ikke kunde Dansk. Davon — siger han — bis dato wegen Unerfahrenheit der dänischen Sprache ich mich in etwas enthalten musste (V. 1649).

endnu for alles Øjne i Bjerning Kirke Erkeenglen Mikael med sin Vægtskaal, som vejede de Afdødes Sjæle; i den ene Vægtskaal et Menneske, i den anden mange tunge Sten og Satan hængende ved, uden dog at kunne vinde den frelste Sjæl. I Taps, Hejls og Vonsild stod der under Billeder af Petrus og Paulus: ora pro nobis (bed for os). Ja i Tyrstrup hang midt i Kirken Billedet af en Jomfru med disse Ord: »Beder godt for Jes Nielsen J Sigeling oc for hans Hustru«. Den Slags Ting, mener Hr. Klotz, er unyttige og kunde fjærnes. Men det gik ikke saa hurtigt. Et Hundrede Aar efter Klotzes Visitats melder Præsten i Vonsild om 3 Altere*) »nemlig 1. i Koret til Trefoldigheden, St. Maria og St. Peder, hvis Ornament er endnu tilsyne med alle 12 Apostle omkring; 2. i den synder Vraa under Prædikestolen St. Petri og St. Pauli; 3. i den nær Vraa ved Korets bricksdør St. Annæ, hvis Billede er der endnu, men noget spoleret.« Ved samme Lejlighed taler Præsten i Magstrup om »det sædvanlige Mariebillede«, som findes i alle Kirker, og hans Nabo i Hammelev skriver fornøjet og med Kunstforstaaelse om de ældgamle Træskærerarbejder, han ser hver Søndag i sin Kirke, St. Jørgen ved Alteret og Jomfru Marie med Jesusbarnet ved Degnestolen.

Til Arven fra fordums Dage hørte ogsaa de hellige Kilder. Paa Kirkegaarden i Aller pibede et Væld op af Jorden, som kaldtes Piltekjær. Helligvandet i Sommersted havde endnu sin Kraft ind i det 18. Aarhundrede. Men Sundhedskilden i Aastrup overgik vist alle de andre. Da Kirken efter

*) I Vonsbæk saa Abildgaard endnu foruden Højalteret af nyere Dato 3 gamle, øjensynligt pragtfulde Altertavler (1775) vistnok paa deres oprindelige Plads i Kirken.

Svenskekrigen trængte til Penge, fik man den forstandige Tanke at holde Indsamling ved Kilden. Og det lønnede sig. I Regnskabet for 1683 er bogført: Bey gesundtbrunnen zur Kirke colligieret (samlet til K. ved Sundhedsbrønden) 100 M. 15 sk. 6 P.

Kirkebygningen.

Da Boet gjordes op efter Middelalderens Slutning, var naturligvis selve Kirken og dens Ejendomme den væsentligste Del af Massen. Hvad vi nutildags almindeligt tænker os ved en Kirke, stod gennemgaaende fuldt færdigt omkring Aar 1500, nemlig Kor og Skib, Sakristi (dog ikke ved alle Kirker), Vaabenhus og Taarn. Det blev altsaa de følgende Aarhundreders Opgave at vedligeholde eller, hvor der viste sig Trang dertil, omforandre og udvide. Det er Regnskaberne, som i første Linje fortæller os, hvorledes man har løst denne Opgave. Skiftende Tanker og Anskuelser fra Slægt til Slægt, Tidernes Gunst og Ugunst, Kirkelærens (Dogmatikkens) Udvikling, Mode og Smag spiller her med, hver med sin Tone.

I det 16. Aarhundrede er der kun faa i Øjne faldende Udgifter til Husets Mur- og Tømmerværk. Kirken i Moltrup blev 1567 ganz unde gar renovieret unde verbeteret. Bly og Spaan i større Mængder brugtes ogsaa andre Steder. Omkring 1570 er der paa et halvt Dusin Kirker paabegyndt Arbejde an den nien Bönen, sikkert slet og ret Fornyse af de gamle fortærede Lofter. Hvorfor der stadig staaer Flertal (Böne), ved jeg ikke, men der var jo forskellig Slags Loft i Taarnet. Skibet og Koret. Der er heller ikke Tale om nogen Kunst, hverken med Pensel eller

Mejsel, men, som det hedder om Gammelhadørslev, kun om nie Balken vnd Breder vp vnde vnder de Böne gelecht (nye Bjælker og Brædder over og under Lofterne). Efter Kejserkrigen trængte maaske en Del Kirker til en større Istandsættelse. I Aastrup brugte man 1635/36 1299 M. til »Kirkens vidtløftige Bygning«. Men der var ellers sat Grænser for Udgifterne, da Kongen krævede ret anselige Tilskud fra Landsbykirkerne til Genopbygningen af Fruekirke i Hadørslev. Der klagedes over, at disse Tilskud var ubilligt fordelte, saa at Landsbykirkerne maatte ruineres, hvis ikke det forandredes; en ganske Deel af dem var »buyfeldigh«.

Sikkert led dog baade Kirker og Præstegaarde mere under de følgende Svenskekrige. Derfor bliver der travlt med Haandværkere efter Torstenson's Indfald. En Vinterdag eller Foraarsdag 1652 satte Amtmand og Provst, Provstiets ansvarlige Mænd, sig paa Vognen og kørte i strakt Trav, saa vidt Vejens Tilstand tillod det, ad Fjelstrup til, for at bese Kirken. Og ikke saa snart var de høje Herrer ude af Byen igen, før der gik Bud til Sognets Bønder og Bønderheste: Adrian Muurmand og hans Svende skal hentes fra Hadørslev, 4 Læs Stillads skal der bruges, 24 Læs Kalk. I Forvejen var der ordrede 40 Spænd Heste ud efter 2000 Mursten. Munkesten er gode, Munkesten er store og tunge, 50 til hvert Par Heste, og saa vælter de maaske endda engang undervejs. Mester Adrian og hans Folk huserer i Fjelstrup det meste af Maj, Juni og Juli Maaned, men omsider er de færdige, stiger paa Vognen og ages over til Aller. I de samme Dage snegler 22 Vogne, en efter en, afsted efter Mursten til Aller Kirke og Kirkeport, 12 andre Vogne tager Kursen efter Hadørslev; det rygtes paa Egnen og

ses paa Landevejene, naar der bygges paa Aller Kirke. Murmænd, Snedkere, Tømmermænd, Glarmestre, Plejsmænd og andre Karle færdes den lange Sommerdag omkring den gamle Bygning. Og saa arbejder Snedkeren med sin Svend endnu næste Aar over 4 Uger. I Hejls, hvor 1651 var det travle Aar, maatte Mester Adrian først sørge for 3000 Mursten fra Fovslet, de maatte brydes ud af Herregaardsmuren og bankes rene. Alt imens kom de første Vogne listende — det blev 53 i alt. Kalk og Stillads kunde vel besørges af 20—30 Spænd. Livligst maa der dog have været i Vedsted Sogn i Aaret 1654. Her maatte 20 Spænd Heste paa Tur til Haderslev og 30 efter Kalk, formodentlig den samme Vej. Igen 8 Vogne til Haderslev og andre 8 efter Stillads (sagtens ogsaa i Haderslev). Ikke færre end 40—50 Vogne maatte sørge for Mursten og 33 hente Sand, foruden adskiligt andet. Der har om Sommerdagene ikke været ensomt paa Vejene til Haderslev. Paa denne Maade bevægede Haandværkerne sig rundt i Provstiet indtil det sidste Fredens Aar 1656. I dette Aar var det næsten, som om man skulde skynde sig med at faa alt færdigt, inden Fjenden kom igen. I Ugevis sad Blytækkeren paa Kirketag og Spir, mens hans Medhjælper støbte Blytavler eller en Plitzkerl*) hejsede Spaan op paa Spiret. I Ødis fik man endnu et nyt Loft lagt ind, og det var nok et af de smukke med Panel, thi der var 3 Snedkere (Schnittker kan ogsaa være Billedskærer) i Gang i 35 Dage. Magstrup Sogn spenderede — næsten alt for ødselt — over 50 M. paa en Maler og hans Svend, som fremtryllede de 12 Apostlers Skikkelser paa den nordre Væg, og da der blev talt om dette langt østerpaa, gik man i Vonsbæk

*) Plejsmand, Haandlanger.

hen og lod ligeledes male i Kirken for 65 M., ja man ofrede endda 5 M. 12 Sk. til Kniplinger paa Alteret. Dette skete dog allerede 1653. Men 1656 var der foruden Murere 2 Snedkere i Skodborg Kirke i 5 Uger, som brugte meget Tømmer (Eg). Og endeligt naaede da ogsaa den fattige Stakkel i Oksenvad at komme med i Rækken. Allerede 1651 havde Provsten med vemodige Øjne set paa den brøstfældige Kirke, men der var ingen Penge til at læge de dybe Saar med. Saa lykkedes det endeligt efter 5 Aar at faa Laan hos 6 andre Kirker i Provstiet. Pengene fik man, og de blev vistnok lige akkurat givet ud allesammen — saa var Svensken der igen.

Hvad Danmarks Fjender og Danmarks Venner efterlod sig for Spor i Amtets Kirker og andre Steder, baade i Kejserkrigen og de senere to Krige, skal vi komme nærmere ind paa i en anden Sammenhæng, her skal kun anføres et Par Sætninger af den kongelige Anordning, som udkom henimod Jul 1663, altsaa 3 Aar efter Krigens Slutning, og som glimtvis belyser Tilstanden. »Was gestalt« — hedder det — »unsere Landkirchen in Unserem Amte Hadersleben bei vorigem Schwedischen Kriegswesen sehr sollen spolieret und übel zugerichtet, teils ganz abgedeckt, der Cancellen und Stöhle und der Kelche, worin der gesegnete Wein bey der Communion gereicht wird, sollen beraubt seyn — — so ist Unser Allergnädigste Wille und Befehl dass Ihr darauf mit Fleiss bedacht seydt, wie denselben auf eine oder die andere Weise am füglichsten könne geholfen werden.«*) Kongens

*) I Henhold til at vore Landsbykirker i Vort Amt H. under det forrige svenske Krigsvæsen skal være meget spolerede og ilde medtagne, dels helt afdækkede, skal være berøvede deres Prædikestole og Stolestader og Kalkene, hvori den velsignede Vin rækkes ved Kommunionen

Befaling blev adlydt, men der gik baade ti og tyve Aar, inden Skaden var nogenlunde helet.

I alle Regnskaber omkring 1660 møder vi næsten de samme tre Ting, som var blevne Krigens Bytte, nemlig Kirkens Dokumenter, Kirkens Vinduer og Kirkens Præster. Det var skøre Sager. Vinduer og Obligationer kommer igen saa godt som alle Steder, Investitura (Præsteindsættelse) i mange Sogne. Lad os f. Eks. for Vinduernes Vedkommende tage Aller Kirke. Der var Glarmesteren i 1662 for at lave 6 store Vinduer — 9 M. — hvortil Bønderne forærede 3 M. 40 Sk.; 1663 4 store Vinduer, 1664 Egetømmer til Vinduesrammer, Glarmester for 13 Vinduer o. s. v. I Skodborg nøjedes man med foreløbigt at slaa Vinduerne til med Brædder, Glarmesteren kunde først gøre 6 Vinduer i Stand 1663. Saadan gik det aabenbart mange Steder. Men naturligvis var der værdifuldere Sager end Glasset, som hjemfaldt til Rov og Ødelæggelse. I Bjert havde Blytækkeren at bestille i 6 Uger 1661, sammen med 2 Karle. Der er vist ingen Tvivl om, hvem der havde taget Blyet. Lige før Krigen havde nemlig Kirken faaet en god Omgang paa Taget. I Magstrup, hvor man de første Aaringer nøjedes med at faa det nødvendigste bødet, havde man 1667 følgende Udgifter: 100 Tagsten, 9 Tønder Kalk, Vognleje (4), 750 Mursten, Vognleje (14), 24 Tønder Kalk, Vognleje (8), 200 Tagsten, 2 Vogne, Lægter og Søm, 2 Karle 1 Dag at gøre rent i Kirken, en Murmester 24 Dage, endnu 2 Undermestre 24 Dage, 3 Læst Kalk, 9 Vogne, en Murmester 6 Dage, en Undermurmester 6 Dage, 8 Læs Sand, 2

— — saa er Vor Allernaadigste Vilje og Befaling, at I med Flid er betænkt paa, hvorledes de rettest kan hjælpes paa Fode paa den ene eller anden Maade.

Pliztskarle (Haandlangere), 2 Pander og 2 Baljer, 2 Karle at grave en Kule, en Kone til at bringe Maden hen til Arbejdsfolkene, Maj (Grønt til Kirken i Pinsen), 4 Karle 1 Dag at opsætte Kirkegaardsdiget, 300 Mursten, Vogne, 3 nye Vinduer, 1 Vinflaske af Tin, Oblater, Mursten at bryde og føre ind i Huset, Vin, Vokslys, Tin til at lodde med, Retsomkostninger. Et Par Aar i Forvejen havde Taarnet faaet nyt Spaantag. Magstrup Kirke maa anno 1660 have været et Billede paa Ødelæggelsens Vederstyggelighed; og den var ikke den eneste. Et næsten morsomt Fingerpeg ind i Begivenhedernes Pulsslag er det ogsaa, at man mange Steder anskaffede Nøgle og Laas til Kirkedøren og Fattigblokken, nu da der foreløbig ikke var stort at komme efter. Oksenvad og Sommersted var blevne mere fattige, end de var før og maatte gaa Tiggergang. Fire Kirker hjalp Oksenvad paa Gled 1690, men Sommersted saa det nye Aarhundrede gry, førend det dagedes. Man fik da Forskud fra alle Provstiets Kirker, dertil et Offer af Sognefolkene, noch von der Collecta — von dem Fisco der brüchegelder, ialt 1829 M. Ogsaa i Stenderup gav Sognefolkene til Kirkebygningen 90 Mk. I Vonsild var man saa lykkelig at faa Arbejdet afsluttet 1666, og Genrejsningsglæden kom til Orde i følgende Indskrift: Hoc Templum post devastationem a militibus, Annis 1658 et 1659 dulci patriae nostrae illatam tandemque quoad pavementum, portam, fenestras, Sanctuarium, subsellia etc reparatum est Annis 1663 et 1666*). Ps. 80, 13—18. Salmens Ord begynder saaledes: Hvorfor har du nedrevet Gærdet om den,

*) Dette Tempel er efter den Ødelæggelse, som af Soldaterne tilføjedes vort kære Fædreland i Aarene 1658 og 59, endeligt sat i Stand igen paa Gulv, Dør, Vinduer, Alter (Kor), Stole etc. i Aarene 1663 og 1666.

saa at alle de, som gaa forbi ad Vejen, plukke i den. Svinet fra Skoven roder om den, og vilde Dyr paa Marken afæde den.

Bygningens enkelte Dele.

Fra Tiden efter Krigene til ind i det 19. Aarhundrede vil det lønne sig at betragte Bygningens enkelte Dele. Hvert Stykke har sin Historie, som vi vil forsøge at aflæse. Jeg begynder indefra.

L o f t e t. Middelalderens sidste stolte Vidnesbyrd om sig selv var Hvælvingen. Den omtales ikke ofte i Regnskaberne. Den stod og skøttede sig selv, afrundede Menneskets Blik opefter, var tung uden at tynde og stærkere end hundrede Aar. Hvor den sank sammen paa Grund af særlige Forhold, tog man den bort og byggede den ikke op igen. Det er et meget talende Tegn, at de stærke Slægter i 16., 17. og 18. Aarhundrede ikke har bygget en eneste Hvælving. Men det største Rum i Kirken — Skibet — har aabenbart her som andre Steder i Regelen ikke været forsynet med andet end Bræddeloft.*) Henimod Slutningen af 17. Aarhundrede er dette Loft mange Steder forsynet med Panelværk, som vi ser det endnu i al sin Pragt i Aastrup. Det var næsten udelukkende Kirker i den østlige Del (mellem Haderslev og Kolding) som havde Raad dertil. I Stenderup er »Koret og Kirkeloftet underneden Bjelkerne belagt med kjønt Fyrpaneel og oven paa Bjelkerne med gammel Egedehler« (se U. 1710). »Hvad sig Loftet udi Kirken — i Hejls — anlanger, da er den samme baade oven i Koret og Sakristi overlagt med Paneelværk«. I Tyr-

*) Nogle velhavende Kirker paa Østsiden fik Hvælvinger helt igennem.

strup gamle Kirke var Loftet »saa vel i den store som Korkirken med Paneel belagt«, men var allerede 1710 færdig ved at falde ned. Die Decke der Kirche — i Vejstrup — besteht von Brettern mit Schnittgerarbeit (Billedskærerarbejde) gemacht. Saaledes alle de omliggende Kirker. *) Mod Vest derimod nøjedes man med »Skøt Lofft« med »egge och fyrfjele« eller Lofftskad, som det kort kaldes (Hammelev), og beklædte vel i Regelen de gamle Egebjelker med Fyrpaneel (Magstrup). Paa Grænsen mellem de rige og de fattige ligger smukt og langt hen synlig Hjerndrup Kirke, den havde ikke Raad til det meget, men pyntede sig dog paa sin Vis. »Loftet«, hedder det 1710, »er overalt i den store og liden Kirke belagt med Fyrdehler paa Bjelkerne med slet hvid Farver og nogle røde Striefer imellem Anstrøgen«. Det kneb svært paa den Tid for den lille Anneksmenighed at holde Bygningen ved Lige. »Nærværende Tid«, hedder det videre, »findes Kirken i temmelig Tilstand, hvorimod for en 12 til 15 Aar siden var den i saa slet Tilstand, at ingen kunde snart staa tør derudi, men nu hafver adskillige gange samtlige Sognemænd foræret og givet til Kirken og somme Tiider Præsten og nogle af Sognet i Sær, indtill vi har bragt den temmelig i Stand, dog findes endnu Brøstfældighed derpaa. I den liden Kirke (d. e. Koret) er bjelkerne meget gamle og med mange Skaar og Hug i«.

Gulvet. De gamle kom til Kirke i deres Træsko og brød sig ikke meget om, hvad de traadte paa. Efter Svenskekrigen maatte der lægges nyt Gulv i adskillige Kirker, og vi ser da, at man brugte Rødsten dertil. Sommersted melder 1710: »Udi Kirken er ikke

*) Skodborg anvendte 1725 en Billedskærer til Loftet.

megen Gulv langs ned ad Kirken og udi Stolene er Støv og Jord«. I Stenderup var det ikke stort bedre: »Kirkegulvet saa vel i Kohret, Kirken og under Taarnet saa ogsaa Stolene er lagt med Muursteen, deraf en hel del af Muursteenene i støkker og ligger næsten allensteds uordentlig«. Fra Tid til anden maatte Gulvet, navnligt i Koret og Midtergangen jævnes paa Grund af de mange Begravelser i Kirken.

V æ g g e o g V i n d u e r. Hvad der i det 16. Aarhundrede har prydet Væggene i vore Kirker, taler Regnskaberne ikke om. Men Magstrup lod, som allerede nævnt, 1652 male 12 Apostelfigurer paa den nordre Væg. De stod der endnu 1754. Men 1783 betales der 15—20 M. for Ausweissen der Kirche (med Kalk), saa var det forbi. I Aastrup stod Moses og Aaron paa Væggen ved Alteret, hver med sin Fødsels- og Dødsdato. I Hejls havde Præsten ladet skrive lige overfor Døren: »Anno 1662 i Hr. Michel Storms 3 Præstedoms Aar kostede 1 Tønde Rug her i Landet 16—20 — ja vel og 24 slette Daler, endelig kom det saa vidt, at man ikke vidste det for Penge at komme. A. 1670 og 71 blev tværtimod igien 1 Tønde Rug solt her i Landet for 1 slet daler«. I Stepping var paa den ene Side af Prædikestolen malet Sinai Bjerg og paa den anden Side Sions Bjerg, ved Døbefonten Jesu Daab. Meget broget blev det i Tidens Løb i Bjert Kirke. Paa Væggen var der et stort malet Billede, som forestiller Dommedag, »opsat 1676, hvorpaa forestilles Mennsker med Kort, Penge etc., over dem en Engel, som synes at udraabe: Vee, Vee, Vee!« — med dansk og hebraisk Indskrift. Pulpitur, Skriftestol og andre Stole blev forsynede med en Mængde Skriftsteder og Loftet blev malet »i 3 Deviser«: 1. Skabelsen, 2. Korfæstelse, Død og Opstandelse,

3. Dommedag, »hvor en Engel udbreder en Seddel med Paaskrift: O Ewig Ewig ist zu lang, hier gilt fürwahr kein Scherzen. En Engel udbasuner: Friede, Friede, Friede! en anden: Vee, Vee, Vee!« A 1730 blev dette Loft illumineret (M. 1754). Henimod 1800 forsvandt vistnok Farvepragten de fleste Steder. Mærkværdigt er det, at *Ausweisen der Kirche* (Kirkens Hvidtning) allerede omtales 1656 (Moltrup).

— Som det ses endnu i de fleste Kirker, blev de oprindelige smaa Vinduer tilmurede paa Nordsiden og erstattedes paa Sydsiden med store. Men det fremhæves enkelte Steder, at Kirken er mørk, og i Tyrstrup klagede Præsten: »Det er højst nødvendigt, at indsætte nogle nye Vinduer, især lige ved Nordmuren tværs over for Daaben, for at have desto bedre Lys baade for Præsten i Alderdom og Øjensygdом og for de gamle Folk i Menigheden, fordi der engang har været et saadant men er nu muret til med røde Mursten, Lyset til stor Forhindring. NB. Ligeledes mangler endnu et paa Nordsiden og et paa Sydsiden, som har været der før (1742: Indberetning til Provstiet). Fra Stenderup melder Præsten 1754: «Udi Vinduerne er 80 Ruder i Stykker».

Stolestader. Da Prædiken blev Hovedsagen i Gudstjenesten, begyndte Folk at sætte sig ned, som nok kunde gøres behov, da der som Regel taltes mindst en Time fra Prædikestolen. Men at faa sig sat var ikke saa let en Sag. Der opstod en hel Del Støj og Strid i Menigheden, inden hver fik sin Plads, og det varede ved igennem Hundreder af Aar. Præsten og de 12 Sognemænd skulde sammen med Provst og Øvrighed lægge en Dæmper paa Bøndernes Ophidselse, men det formaaede de ikke altid.')

*) Hertug Hans formanede 1550 til at man skulde

sidde kom man da omsider. I Hammelev maatte Nabosognene og Beboerne hjælpe til med at betale Sumpsimus ab ecclesiis subsequentibus (fra Kirkerne) 400 M., præterea parochiarii ad fabricanda nova sedilia 10 M. Præfectus dedit 2 M (Sogneboerne til de nye Stole 10 M., Sognefogden 2 M.) Det skete 1573. Men der maa have været Siddemulighed før. I Stenderup tales der 1584 om Vorbetringe der Støle og i Vejstrup 1602 om at fornye Kirkestolene, hvilket jo tyder paa, at det første Sæt Stole allerede var ubrugeligt. En Fortegnelse over Stolestaderne i Øsby Kirke fra 1681 og 1743 er opbevaret (Aabenraa) og viser, at hver Gaard i Sognet havde sit bestemte Antal Siddepladser, og hver Mand vidste ikke blot hvilken Bænk, men ogsaa hvilken Plads paa Bænken han havde Ret til. Sjældent var der to Pladser ved Siden af hinanden til samme Familje. Mand, Hustru, Børn og Tyende havde intet Fællesskab inden for Kirkens Mure. Kun i Kirkens Registre kendtes Blodets Baand.

Pulpitur. Trods Svir og Dans og megen Uskikkelighed blandt Folk var Kirkebesøget stærkt i første Halvdel af 18. Aarh. Biskoppen indberetter, at Gudstjenesten paa Søn- og Festdage er godt nok besøgt, saa at Kirkerne altid er fulde, nogle ogsaa for smaa. Han roser Menighederne i Norden, at de ikke blot er flittige Kirkegængere men at de ogsaa synes at have større Attraa til en Kristendom i Gerning end de der ligger mod Syd (V. 1740). Der maatte nu skaffes Plads til de flittige Kirkegængere. Medens man i gammel Tid yndede at udvide Kirkebygningen,

de Støle und Stade haluen sich christlich und eindrücktick verdragen (forliges kristeligt og endrægtigt om Stølene).

synes i vort Tidsrum kun et Par Kirker at have føjet en Korsarm til. De fleste Steder byggede man et Loft (Pulpitur, Tabulatur, Kor). »Midt udi Kirken (i Gammelhadarslev) findes 2 nye opbygget Tabulaturer, som en Dehl af Sognemændene (og ellers ingen andre Stoel Stader udj Kirken hafuer). Paa deris Eggen bekostning hafuer opbyggt og deraf till Kirken deris aarlige Skyld gifuer«. Nemlig 9 M. af hvert. Det var altsaa ikke helt billigt at komme til at sidde ned i Gammelhadarslev Kirke. I Hammelev var der i Vestenden »et Loft, som Folkene staar paa naar Gudstjenesten forrettes« (U. 1710). Noget lignende berettes om Hejls, Tyrstrup, Vejstrup, Bjert, Hjerndrup, Øsby, Øddis. Ogsaa her synes det næsten, som om Sognene paa Østsiden har haft bedre Raad end de paa Vestsiden. Pulpituret var et kærkomment Virkefelt for Maleren. I Bjert anbragtes 14 Deviser, nemlig Jesus med Joh. Døberen og 12 Apostle, og ved hver af Apostlene det Stykke af Trosbekendelsen, som han efter Sagnet skal have forfattet.

Nede i Kirken havde Herregaardene deres egne Stole, med udskaaret Vaaben og anden Pryd. Men ogsaa Kongens Folk: Skovrider, Herredsfoged, Militær, købte sig Ret til at sidde i deres egen Stol. Tilsidst var Gammelhadarslev Kirke opfyldt med en Mængde smagløse Pulpiturer og Stole (Trap).

S a k r i s t i o g V a a b e n h u s. Kun Halvparten af Kirkerne var omkring Aar 1500 forsynede med Sakristi, medens Vaabenhus var almindeligt. Omkring 1710 manglede kun 4—5 Kirker et Vaabenhus, som alle fik det senere. Det gamle Sakristi laa paa Nordsiden af Koret, var forsynet med Hvælving og som oftest med en Skorsten eller Kamin i Nordmuren. Hammelev fik bygget et Sakristi 1725, Hejls

et 1781. Moltrup og Bjerning fjernede de gamle Udbygninger og forlængede Kirken i Øst, hvilket dog var en Undtagelse. Nogle faa Kirker har faaet Sakristi bygget til i den allernyeste Tid. Fra 1720 leveres jævnlige Brænde til Kaminer, og snart dukker Jernkakkelovne op. Præsten kunde varme sig lidt under den lange Gudstjeneste; med Menigheden maatte det gaa som det kunde. — Vaabenhusene, som ogsaa kaldes Dørrehus, Porthus, Skriftehus (Skrewt) Karnhus, Lighus, er overalt den ringest udstyrede Del af Bygningen. Her er ikke Tale om Hvælvinger men kun om Fyrdeller til Loft; ja i Starup og Grarup var der slet intet mellem Gulv og Tag, og ingen følte, at der manglede noget (U 1710). Endnu ses mange Steder en smal Lysaabning i Gavlens, som formodentligt stammer fra den Tid, da Vaabenhuset var uden Loft og uden Vinduer. Gulvet skænkede man aabenbart ikke mange Tanker, dog fik Bjerning 1753 Stenbro i Porthuset, altsaa smaa Kampesten; saa kunde man høre, naar Træskoene kom. Taget kunde være af Bly, men det var ikke heldigt, da man saa let kunde kravle op og stjæle det. I Vejstrup Regnskab staar der 1566: Idt hebben de Kärckschworn datth bly, so op dath Wapenhus edder Vorhus lach vp des prauestes beuell affgenamen, denn idt worde, wo de kaspellüde klagende dede berichten, weggestalen.*) Efter Svenskekrigen fik mange Vaabenhuse nyt Straatag (Langstroh), der maaske har skullet erstatte det Bly, som Svensken tog. Kirkesynet 1710 lader, som om der dengang kun fandtes haardt Tag paa Kirkerne, men

*) Kirkeværgene har paa Provstens Befaling aftaget Blyet, som laa paa Vaabenhuset eller Forhuset, thi det blev, som Sognefolkene klagende berettede, bortstjaalet.

det passer ikke. Helt ind i det 19. Aarh. laa der Straatag paa enkelte Vaabenhuse. — Inde i disse Rum henstod Ligbaarerne, som maa have taget megen Plads. I Hoptrup stod der en Tid 5 nye og 3 gamle Baarer, og saa hang tilmed den gamle Klokke oven over Vaabehuset. Sakristiet var Præstens Kammer, hvor tillige Skabene fandtes til Kirkens Bøger, Alterklæder, Messeklæder o. a. Men baade Sakristi og Vaabehus har endnu tjent Sognets Folk paa anden Maade. Igennem et Tidsrum af maaske flere hundrede Aar har der været Skolestue inden for Kirkens Mure, enten i den ene eller den anden Ende. Og det er et Spørgsmaal, om Kaminen er opsat for Præstens Skyld alene, og om ikke Degnen og hans Flok af Katekismuselever havde lige saa megen Krav paa dens Varme. Vinduer maatte ogsaa sættes ind for Studiernes Skyld, baade her og der. I Vaabehuset ved Bjert Kirke fik man hele ni, hvor de har siddet henne, forstaaer jeg ikke, men det var Oplysningens Tid i stærke Skridt. I Stenderup havde Vaabehuset 5 Vinduer og en Skorsten, dertil »2de Bohr og 2de benke til Skolebørnene«. Da Sognefogden for Magstrup Sogn protokollerede Kirkesynet 1710, skrev han: »En schoele som er bygd ved dend øster Ende till Kirken Ud till den Nørr siede Er inden till udi huer Kant 7 Ell og er med hualling og En schorsten udj«. Han vidste ikke andet end at den Bygning havde været Skole for alle henfarne Slægter. Navnet Sakristi var ham ubekendt. I Hjerndrup er »en Dør ind i Taarnet, hvor der er en Skorsten; fornævnte Rum var tilforn til at holde Skole udi. Nu holdes der Skole i Vaabehuset« (U. 1710). Saaledes var Fortidens Skole i et og alt en Sidebygning til Kirken. Den var oprettet,

støttet, tilset og beskyttet af Kirken. Men med Oplysningens Fremskriden opdagede man Manglerne ved dette Forhold. Om Vonsild og Dalby læser vi i Biskoppens Indberetning, at der intet Sted er et Skolehus, men i begge Kirker er der bestemt en Plads dertil, hvor Børnene skal undervises. Dette fik nu gaa om Sommeren, men om Vinteren er det for koldt for Børnene, og de lider derfor ofte Skade paa deres Sundhed. I Vejstrup er der ingen Skolehus, Skolen holdes i Kirkens Forhus. Dette har ikke saa megen Plads, at Halvdelen af Børnene kan sidde derinde, og om Vinteren er det for koldt for Børnene, fordi de store Kirkedøre fordriver Varmen (V. 1768). I Aller er 2 Tagsten falden ud i Bjergetiden (Høsten) saa Børnene ikke med deres Bøger kan være i Skolen (U. 1710). — Saa flyttede man da. Fra 1765 af er der stort Rykud, efter som med Tiden de nye Skolehuse blev færdige. Ogsaa paa dette vanskelige Stykke Vej greb Kirken sin unge Datter under Armen med Tilskud baade til Bygningen og Lærernes Lønning.

Vaabenhuset kaldtes vel paa sine Steder Lighus, jeg ved ikke hvorfor. Men underligt er det, at der langt ned i 18. Aarh. endnu tales om Benhuset. »Paa den sønder Side (i Øsby) er et Udbyk lige for, hvor og en Dør er at gaa ind i Kirken for en Del Kvinder. Ved dette Udbyk er et Beenhus, fuld med Been, indvendig findes nogle Bogstaver« (M. 1754). Hoptrup Kirke havde 1798 en Udgift für die im Beinhaus gesammelten Knochen begraben zu lassen (at lade Knoglerne i Benhuset begrave).

Taa r n e t. Lidt Statistik oplyser os om, at af 33 Kirker har 4 været uden Taarn, saa langt vi kan se tilbage (Hammelev, Hoptrup, Jels og Skodborg),

hvilket selvfølgelig ikke udelukker, at et Taarn engang har været paatænkt. Alle de andre Kirker har været taarnprydede, nemlig en Snes med højt firesidet Spir uden Gavle og 7—8 med to Gavle og Sadeltag. Resten er gaaet uden for al Regel og har faaet ottesidet Spir (Vilstrup og Hjerndrup, lignende ogsaa Oksenvad) eller et firesidet Spir med fire Gavle (Bjert) som i Tørninglen. Mange af de spirkronede Taarne har forandret Udseende i Tidens Løb derved, at der blev anbragt Kviste paa Siderne (Magstrup, Moltrup o. fl.) Nogle Steder fik disse Kviste store dobbelte Laager, næsten som smaa Døre (Fjelstrup, Aller). Men ingen af disse smaa Tilbygninger har skullet forandre eller pynte paa Taarnets Ydre. Det er simpelthen Lydhuller, som maatte bringes til Veje, da man i Sognene begyndte at klage over at man ikke kunde høre Klokken og denne derfor maatte hænges højere. Det er tydeligt at se, hvorledes man har gjort sig Umage for at give Lyden en bred Vej ned i Sognet. Mange Steder er der særligt store Aabninger til en eller flere Sider. Et enkelt Sted hænger Klokken i selve Muraabningen, og et Par Steder krøb den gamle Klokke uden at blive svimmel helt ud af sit Hus og svinger nu i det Frie, hvorfra den slynger sine Toner helt over i Nabosognene. Det oprindelige Bjertssyseltaarn var bygget efter forskellige Maal, men altid dog i Overensstemmelse med sig selv. Et fremtrædende Træk er de stærke og enkle, lige og klare Linjer, som i en sjælden Grad samstemmer med den romanske Kirkebygning. Højt knejsende er det ikke. Saa snart man kom op over Tagrygningen paa Kirkeskibet, blev man varsom og nøjedes gerne med faa Murskifter til Spirets Fod. Men med den rene ubrudte og ubøjede Linje fra Murhjørnet op til Fløj-

stangen og med det lille fornemme Tagfremspring ved Foden giver det et Indtryk af behersket og selvevidst Kraft, ikke ragende op i Skyen og dog ikke hellér bundet til Jorden, tungt og dog frit, talende med Aarhundredernes Tungemaal til de skiftende Slægter. En Tid begyndte det at knibe med den simple Streg op ad Taarnets Kant, den fik Tilbøjelighed til at synke lidt i Ryggen. I Grarup fik Spiret en fuldstændigt indad svejftet Form. Men de fleste holdt sig ranke. Et andet Fællestræk er Taarnenes tydelige Bestemmelse som Udvidelse af Kirkerummet. Derfor har vel mange af dem faaet en langagtig Form, og derfor var der i dem allesammen Hvælving. En Særegenhed er det, at fem af disse Taarne er byggede ved Østenden af Kirken. Maaske staar dette i Sammenhæng med, at de fleste af disse Kirker saa vel som de fleste af dem uden Taarn i sin Tid er forlængede i Vest. Det er som om denne Forlængelse har optaget Pladsen, hvor Taarnet skulde staa.

Aar 1567 skrev man i Regnskabet, Idt is ok in desse jar de grote thorn op Bert Kerke gar von bynnen vorbetert*). — Siden da har adskillige af disse tunge og massive Bygninger maattet give efter for Tidens Tryk. Nogle af Bjertsysseltaarnene sank i Grus og ses ikke mere. Lynilden ødelagde et Par. Andre mistede noget af deres Højde. Oksenvad siges at have været 8—9 m højere end nu. Taarnet i Vilstrup — hedder det — »er paa Muren 34 allen høi, fra Muren op til Spiret er den 32 allen høi og saaledes kostbar at holde vedlige« (U. 1710). Derfor kappede man, hvad man ikke kunde magte, og senere hedder det: »Et Taarn med Spaan bygget i en spids Ottekant

*) I dette Aar er ogsaa det store Taarn paa B. K. helt forbedret indefra.

80 Alen højt, men som blev nedbrudt for 6 Aar siden, er nu gjort 20 Alen lavere og tækket med Bly«. Men alt i alt ser vi den Dag idag de oprindelige Taarne staa i usvækket Kraft, ægte Brødre af de grote thorn op Bert kercke.

Genstande til Brug ved Gudsdyrkelsen.

De gamle Døbefonte staar endnu næsten uden Undtagelse. Det Billedskærerarbejde, hvormed man har smykket nogle af dem, lige som de Laag og Døbefade, der er anbragte paa dem, er ikke nogen særlig Omtale værd.

Om Altertavler og Prædikestole har jeg skrevet udførligt i min Afhandling om Hans Dreyer.*) Det blev aabenbart denne Mands Opgave i Haderslev Provsti at erstatte de gamle Altertavler med Kunstværker, som ikke blot aabenbarede den nye Tids Stil, men svarede til den nye Lære og Ritus. Thi fra Vonsild meldes der, at Alteret er »effter den gamle Resenii**) angifuelse till at afskaffe over ald Danmark de papistiske Billeder, med Nadverens afbildelse og Indstiftelsens Ord gjord 1619«, og fra Bjert lyder det kort og godt: »Alteret 1624 paa sædvanlig ny Model« (M 1754). Ikke alle de gamle smukke Sager fra Middelalderen med deres Figurrigdom forsvandt, enkelte er bevarede indtil denne

*) Billedskæreren H. Dr. Sønd. Aarb. 1927 S. 213. Denne Afhandling har faaet en udførlig Amtale af Willers Jessen i hans Bog: Hans Gudesverdts und die Eckernförder Bildschnitzerschule, Eckernf. 1931. Det sidste Ord er endnu ikke sagt om H. Dr. men for mig er der ingen Tvivl om, at hans Værksted har leveret Hovedparten af Altertavlerne i Had. Provsti.

**) Hans Povlsen Resen, den bekendte Teolog og ivrige Forkæmper for Luthers Lære, † som Sjællands Biskop 1638.

Dag. Men ellers er det de Dreyerske Altertavler og Prædikestole, som nu sætter deres Præg paa største Parten af Provstiets Kirker. I Stedet for de livlige træskaarne Korsfæstelsesscener og Helgengrupper paa de papistiske Altre kom der nu malede Billeder, navnlig i Midten et stort Billede af den hl. Nadver. Men særlig i det 18. Aarh. blev det Maleren, der førte Ordet, lige som det før denne havde været Billedskæreren. Loft og Vægge, Prædikestole, Alter og Stolestader blev overmalede, illuminerede og stafferede med Billeder, Skriftsteder (Deviser) og brogede Farver. I Gammelhaderslev skænkede Anna Solis — af den endnu levende Slægt Soel — 10 Rd., som anvendtes til Altertavlens Staffering (1744). Billederne fra Dreyers Tid maa de allerfleste Steder være overmalede af en Pensel fra 18. Aarh. — Om Prædikestolen gav Peder Palladius Raad til de sjællandske Menigheder. Den skal ikke være »en bogstoel eller hiffgippe neder paa Jorden, men deylig opbygget hoes den sønder Side i Kirken. Lige som hver Mand vil have sin Stol i Kirken, kan man lade Vorherre Jesus ogsaa faa sin stoel vel opbygget eller opmuret aff de ødelagte Altre, som saa mange nu findis allevegne udi Kirker, der icke kunde schickes til anden eller bedre brug«. I Haderslev Provsti fandtes Prædikestole allerede i Middelalderen, men ingen af dem er bevarede. De to ældste, vi kender, staar i Stepping (1558) og Øsby (1559). Af Dreyers Prædikestole er mange forsvundne og erstattede med Arbejder uden Kunstværldi. Det bedste fra Rococotiden er Prædikestolen i Vilstrup. Vedsted fik en fra den nyeste Tid. Den Prædikestol, som stod i den gamle Kirke i Vonsild, var »Anno 1616 nybygd og Eegen, af hvilken den blef giord, var voxen ved Kobbelvej paa Sø-

ren Jensens Skift«. Aller lod lave en ny Stol 1771 og solgte den gamle for 36 sk. I Vejstrup arbejdede 2 Mand i 19 Uger paa Prædikestolen 1665—66.

Skriftestolen, som stod ved Siden af Alteret, er nu glemt og borte. Men hvilket mærkeligt og vidtrækkende Stykke af Kirkelivet har ikke haft sin snævre Skueplads bag dens Dør. Her kom hele Sognets voksne Mandskab to Gange om Aaret og gik, Mand for Mand, Kvinde for Kvinde, enkeltvis ind i det stille Rum for at aflægge deres Syndsbekendelse for Skriftefaderen og modtage Absolution. Der kunde være Trængsel om Skriftestolen. »Her paa Stedet«, skriver Præsten i Hammelev, hersker endnu den Uorden, dels at Skriftebørnene trænger sig meget til Skriftestolen, men dels ogsaa, især hos Kvindepersoner, naar de gaar til den hl. Nadver, er en saadan Komplimenteren og Nøden blevet Skik, at det vækker Anstød i Menigheden. Præsten har for den Sags Skyld flere Gange gjort Forestillinger men uden Virkning (V. 1765). Korrummet fyldtes med Tiden af Tilhørerpladser, saa det blev vanskeligt at bevare Stilheden og Hemmeligheden i Skriftestolen. Adam Struensee indberetter derfor til Kancelliet, at mange Præster har ønsket, at der maatte findes et Sakristi i alle Kirker, som kunde bruges til Skriftestol, fordi Koret i de fleste Kirker er saa lille, at alt hvad der tales i Skriftestolen, kan høres tydeligt af enhver uden for Skriftestolen, hvorved det forhindres at tale med deres Skriftebørn om særlige Omstændigheder, hvilket de dog anser for ønskeligt og mange Gange for helt uundgaaeligt (V. 1762). Sikkert har Skriftestolene været mere eller mindre prydede baade i Form og Farve, men nu er ogsaa dette Stykke Historie og Kunst forsvundet. Farisæer og Tolder

gaar endnu op til Templet, men ingen taler med dem i Enrum.

Det første Orgel blev indbygget i Halk Kirke 1793 af Orgelbygger Jørgen Angel i Flensborg. Det kostede 700 Rd. foruden Orgelloft, Maling m. m. Alle de andre Værker hører til det følgende Aarh.. Tyrstrup 1801, Vilstrup 1803. I Magstrup tilbød Præsten selv at betale Organisten, men der gik mere end en Menneskealder, inden der blev Brug for en Organist. Da Orgelet omsider kom, laa baade denne Præst og hans Efterfølger i deres Grave.

Endnu skal der dvæles ved nogle Smaaating. Ved Aller opføres i Regnskaberne 1655: Tuch vor die Kommunikanten zu halten 6 M., og ved Fjelstrup samme Aar: Zenn Handlacken vor die Commuicanten 6½ M. Det var Resten af en gammel Skik, som andre Steder rimeligvis var afskaffet. Paa Roskilde Landemode 1592 udtalte man sig saaledes: Der holdes endnu somme Steder en Dug for dem, som gaar til Alters (som Biskoppen sagde sig selv at have set nu nyligen); det skal aflægges (Ny Kirkeh. S. V 29). En Omskiftelse i Tiden betegnes ved Klingpungen. Saa vidt jeg ser, dukker den op i Haderslev 1635, og det tager nogen Tid, inden den kommer ud til Bønderne. Men i 50erne er den der. Paa samme Tid antyder Regskaberne, at de gamle Fattigkister maa vige.

Starup kørte 1651 en jernbeslaet Kiste til Haderslev og fik 20 M. for den, Hejls solgte en gammel Fattigkiste for 4 M. Paa Sjælland havde man ogsaa kendt denne Kirkekiste og Palladius opfordrede Bønderne til om Søndagen, naar de gik hjemmefra, at fylde noget Korn i deres Ærme og hælde det i de fattiges Kiste. Indtil midt i det 17. Aarh. maa denne

Maade at sørge for de fattige paa vel have været almindelig her paa Egnen. Men fra den Tid har Klingpungen overtaget Opgaven. — Adskillige Sager havde Kirken at leje ud. Dalby købte 1671 et Brudesmykke og Daabssmykke, og der var i mange Kirker baade Brudekrone, Brudestol og Brudeskammel. I Moltrup udlaantes et Klæde over Lig, som forsvandt efter Svenskekrigen; hvor det blev af, kan man tænke sig. Alterlys med Kerter udlaantes helt ned til vore Dage for at bæres foran Kisten fra Hjemmet til Kirken. I det 17. Aarhundrede pyntede man regelmæssigt Kirken til Pinse med Majgrønt eller Majbirk, som hentedes i Læsvis fra Skoven. I det 18. Aarh. fik hver Kirke et Læs Strøsand eller to. »Om Sommeren«, siger Palladius, »fører may hid och bekiende, at i hafuer saadhanne Guds Gafuer i Skou och Mark; och gode dannequinder och gode piger venne dennem till at bære deres faarklæder fulde aff urter och græs om sommeren till kirken med dennem at strøe det paa gulfue udi deres hoesbondes och deris egne Stoel, at mand kand hafue Lyst till at søge hiid ind till sammel, naar i holder det deyligt och smucht.«

Det sidste Hvilested.

Det var Præstens gamle Ret at hvile sine Ben i det Hus, hvor hans Livs Gerning var sket. Endnu for nylig, da man indlagde et Varmeapparat i Stenderup Kirke, stødte man i Koret paa murede Hvælvinger, som havde gemt Ligkister, antageligt de to aabne Begravelser, som i sin Tid tilhørte Præsten og hans Hus (M. 1754). Somme Steder benyttede Præsten sit eget Kammer, Sakristiet, som et Slags Grav-

kapel, hvilket jo laa meget nær. I Nærheden af Gravstedet ophængtes gerne en Mindetavle (Epitafium). Da Pastor Engel i Øsby gav en Beskrivelse af Kirken, føjede han til for sit eget Vedkommende: »Med første bliver et Epitafium af Bildhuggerarbejd opsat over Sakristidøren lige for Alteret. Opskriften bilver: Christian Engel fød etc. och hans kiere Hustru Catharina Lemvig etc. med 2 Børn Karen og Frans. Ligge efter Legemerne i Sakristiet« (M. 1754). Pastor Krahe i Bjert hittede paa noget, som næsten kan volde sene Granskere graa Haar. Han tog Forsiden af en gammel udskaaret Bing (eller Alterbeklædning?), lod Snedkeren sætte lidt Pynt paa Siderne og en spids Gavl oven paa, hvor der blev Plads til et Bibelord (Joh. 14,19) og satte saa dette i Kunsthistorien enestaaende Epitafium over Sakristidøren, hvor det sidder endnu. Men da samme Præst døde, blev hans Lig staaende saa længe ubegravet, at hans Eftermand maatte klage til Biskoppen. »I Bjert«, hedder det, »klager Præsten over, at han slet ikke kan bruge Sakristiet, hvori der ellers skulde holdes Skriftemaal, paa Grund af, at hans Forgængers Lig staar der endnu, han har oftere anholdt om dets Bortskaffelse, men hidindtil ikke kunnet opnaa det. Da nu dette var helt ubilligt og uforstandigt, saa var det vel at ønske, at han ikke længere heri maatte lades hjælpeløs.« (V. 1750.) Den nye Biskop taler om »nogle Lig«, saa der synes at have staaet flere. »Men«, siger han, »Ligene er nu sænkede under Jorden og Sakristiet forsynet med Vinduer« (V. 1762). Fra gammel Tid havde Adelen, som sad paa de store Gaarde i Sognet, ligeledes Ret til at begraves i Kirken. Men i 17. Aarh. træder Borger og Bonde i Forgrunden. I Hejls Kirke laa der en Ligsten over Herre-

manden Joachim Breyde, om hvilken Præsten bemærker: »Skriften er saa fordærvet af Bøndernes Træskosøm, at den ikke kan læses.« Det var just det, der skete. Bondens Træsko viskede sagteligt Adelsmandens Livsspor ud, og saa lagde Bonden sig selv under Kirkegulvet. I Øsby Kirke hænger et Epitafium over Simon Bertelsen paa Sparrelund af en italiensk Kunstner med sydlandsk Pragt og Skønhed, et af de betydeligste i Provstiet. Især i Svenskekrigen maatte der gøres Plads til mange Kister, som særligt anbragtes i Midtergangen. I Halk opføres 1660 Navnene paa 14 Personer, som er nedsat i Kirken. I Jegerup nævnes 6, i Aller lige saa mange. Men i Øsby var der under Krigen begravet 41 Personer i Kirken, deriblandt 5 Familier med hver 3 døde, og 7 Ægtepar. Hvor mange er der vel saa begravede paa Kirkegaarden? Sikkert 2—300, rimeligvis mange flere. Det var ikke underligt, at der læses om Gammel Haderslev 1718: Begravelser i Kirken skal uden særlig Permission ikke mere tillades. Alligevel blev de Døde ved at komme, Aar efter Aar, og blev ogsaa lukkede ind. Først da Aaret 1800 var skredet godt og vel forbi, ophørte den Slags Begravelse for stedse og overalt (ifølge Lov).

Tid og Rum.

Kirken skal være Guds Hus, den Eviges Bolig blandt Menneskene. Dens hellige Bøger begynder med Verdens Skabelse og slutter med Verdens Undergang. Hvad Under da, at den maaler og deler Tiden, som ligger der imellem. Vægter, hvordan skrider Natten? Rundt om i Sognene ringede Degnen med Bedeklokken Morgen og Aften, længere ned i Tiden

ogsaa om Middagen. Det sled saadan paa Sagerne, at der maatte et nyt Reb til hvert Aar og nu og da en ny Klokke. Men naar en af Sognets Mænd sagde Verden Farvel, saa forslog ikke Degnekræfter; men et Par stærke Karle gik op paa Ringeloftet og sendte Dødsbudskabet med Eftertryk ud over Sognet. Saa mangen gammel Klokke tog sig det nær. Aar 1640 bemærkede Provsten i Regnskabet for Bjært: NB. die beweis zu liefern, das nicht zu erfragen, wer der Klocke den Schaden getan.*) Dette Bevis udeblev vist og Følgen var, at Bjært næste Aar med frivillige Bidrag fra Sognefolkene maatte lade den store Klokke omstøbe og give en lille i Tilgift. Sligt skete ikke blot i disse Egne. Paa Roskilde Landemode 1596 besluttedes der: »Det maa ikke tilstedes Bønderne at gøre alt for stærk Brug af Klokkerne til hvad de kalder Sjæleringen. — I Løveherred var der en Mand, som ikke fik saa megen Sjæleringen, som han vilde, saa løb han selv til og sagde, han skulde have ringet nok i Tusind den Mands Navn, og saa ringede han saaledes, at Klokken faldt ned og gik i sønder og gjorde stor Skade og han selv blev slagen ihjel; men Drengen kom til Badskjær og blev ved Livet. (Ny Kirkeh. S. V 39). Hvor mange Klokker der maatte omstøbes ned gennem Tiderne, skal der ikke gøres Rede for her. I Magstrup skete Omstøbningen 1590. Allerede 1583 blev den gamle Klokke som vejede 2 Skippund, solgt (vor eine olde gebroken Klokke 104 M.) Denne Klokke, som vel havde lydt over Sognet i Aarhundreder, vejede ca. 500—600 Pund. Den nye kom (efter et Skøn) paa det dobbelte og har nu lydt i

*) Der maa leveres Bevis for, at man ikke har kunnet faa opspurgt, hvem der har voldt Skaden paa Klokken.

340 Aar. De Segen des Heren maket rik ane Moje, staar der paa den. (S. Ordspr. 10, 22).

Men det kunde ikke klare det, at Malmtonerne fra Taarnet delte Dagen og Menneskelivet under Arbejde og Fest. En lydløs Tidsmaaler — Timeglasset — tog Plads i Kirken lige for Præstens og Menighedens Øjne, nemlig paa Prædikestolen, for lige som at indprente dem Tidens ustandselige Rinden bort og for at hjælpe Præsten med at sætte Prædikens Længde og Tidens Korthed i det rette Forhold til hinanden. I Jægerup staar endnu et Timeglas paa det Sted, hvor det sattes 1731. Man fik det fra Aabenraa. Dets Sand er lige saa villigt og levende idag som dengang, men Præsten drejer det vel ikke mere. De fleste af disse Tidsmaalere anskaffedes i Slutningen af 17. og Begyndelsen af 18. Aarh.

Oplysningstidens Børn saa mod Solen, og af den begærede de at faa Tiden at vide. Saa satte de en Solskive paa Kirkemuren. Helst oven over Indgangen til Vaabenhuset, hvor Folk færdedes ud og ind. En Urmager (Hartmann) besørgede Arbejdet i Grarup for 10 Rd. Hvad der undrer os mest, er, at dette skete saa sent som 1838. De fleste Solvisere er fra samme Tid og sidder der endnu.

Til sidst kom Uret, dog kun paa et Par Steder, Halk 1759, Øsby 1791. Halk fik endda sin Solskive 1838, skønt Uret gik endnu. I Øsby var den bekendte Urmager Green fra Aabenraa 6 Gange; det er vel ham, som leverede Uret for 333 Rd.

Saa gik Tiden, og Tiden har en Broder, som hedder Rummet. Ogsaa i Rummet skulde Kirken have noget at sige. Alteret laa i Øst, Taarnet i Vest, hele Bygningen var som en stærk og kraftig Streg i Sognets Plan, en Kæmpekompasnaal. Allerede det, at 5

Kirker i Provstiet gik hen og satte Taarn i Øst, var ganske utilbørligt, enestaaende og ubegribeligt. At muligvis Pladshensyn paa Kirkegaarden, altsaa Hensyn til Rummet i det smaa, kunde sætte Hensynet til Storrummet, Verdensrummet, tilside, var uforvarligt. Men ogsaa naar Taarnet stod, hvor det skulde, kunde der være Unøjagtighed i Kompasset. Det viste sig, da Urmageren kom og satte Solskiven op. Visse Steder maatte Skiven sættes skævt, kantes lidt, fordi den gamle Mur virkeligt ikke laa helt solret. Kirken laa lidt skævt i Verdensrummet.

I det Ydre har alle vore Kirker været enige om at betone Bredden, Længden og Højden saaledes, at det virker som et vel sammenstemt Hele. De staar i et smukt Fortrolighedsforhold til Rummet. Kun Taarnene har med Tiden vist Tilbøjelighed til at blive lidt duknakkede. I det Indre fyldtes Kirkerummet mere og mere med store Altertavler, Prædikestole med Lydhimle, Stolestader, Pulpiturer, Orgeler, Mindetavler, Lysekroner o. m. a. Indtil henimod Slutningen af vor Tidsperiode (1850) en Oprydningslidskab kom over Menneskene. Man længtes igen efter selve Rummet, det store, tomme, farveløse Rum. Ud fløj da alt overflødigt Gods, gamle Billedskærerarbejder, Genstande af historisk Værdi, Skriftestole, Degnestole, Herskabsstole, Gravsten, Vægmalerier. Fra Maugstrup f. Eks. forsvandt en Prædikestol med sin Lydhimmel, et Mariebillede, en Vievandssten, et Epitafium, Gravstene o. m. m. Denne Ødelæggelse var mange Steder værre end Svenskekrigen.

De Dødes Have.

Første Gang, Kirkegaarden træder inden for vor Synskreds, har den vel ikke helt Udseendet af en

Have, men er dog vel hegnet og forsynet med Indgansporte paa flere Sider. Porte af Murværk, enten Piller eller Buer, omtales i Regnskaberne for Fjelstrup og Oksenvad 1579 og senere overalt. I hver Port laa en stor Rist af Jern og Egetømmer, den skulde holde Landsbyens mange Smaakreaturer ude, som kunde have Ærinde paa Kirkegaarden. Altid var det galt med Grisene. Kr. Himmelfartsdag 1550 udgav Hertug Hans paa Haderslevhus en Befaling om Bi beholdelse af god Disciplin, hvori man læste: Thom drüdden dat Kehn Schwin op den Kerkhaven tho wölet oder gefulet werden möge*). Omhegningen var Stendige eller Jordvold, enkelte Steder med Plantning. Det var ikke Smaating, naar disse Jordvolde skulde sættes i Stand. At udbedre Kirkemuren kostede i Magstrup 80 Læs Jord og Løn til 4 Karle i 7 Dage (1655). I Fjelstrup var Kirkegaardens Mur af »vidtløftig Begriff og meget brøstfældig« (U. 1710). Efter Svenskekrigen maatte i Hejls hele Kirkegaarden sættes i Stand (1668), samme Tid stod i Bjært 3 Kirkeporte, som var ilde tilredte. Langt senere saa det ikke godt ud i Gammelhaderslev. »Kirkegaarden er nu saa godt som øde«, skrives der, »er dog paa den øster Side sat med Plankeværk, som er ganske brøstfældigt. Paa den synder Side ved Vandet vil nu med et Stendige sættes, fordi Vandet Jorden og Ligkisterne af Kirkegaarden bortskøller« (U. 1710). I Skodborg tog Folk Stenene fra Kirkegaardsmuren og satte dem omkring deres Grave (V. 1649). I Vilstrup eksercerede Landmilitzen paa Kirkegaarden. Præsten klagede — for Græssets Skyld — til Biskoppen, men det brød Landmilitzen sig ikke om. Ogsaa i

*) at intet Svin maa rode paa Kirkegaarden.

Oksenvad maa der have været lignende Øvelser, da der tales om et Munderingskammer i Taarnet.

Planering, Dræning, Beplantning og Rejsning af Porte af Støbegods, saaledes som vi ser det nu rundt om i Provstiet, stammer fra Midten af sidste Aarhundrede. Mange Steder foretoges Nivelleringen af Degn Nissen i Hjerndrup.

Kirkegodset.

Mange er blevne beskyldte for at have taget sin Part af Kirkegodset, baade Konge, Adelen og Bonden, og hvem ved, om Præsten altid havde en ren Samvitighed. Men Regnskaberne giver tilkende, at Kirkerne i Haderslev Provsti omkring 1550 var ret vel ved Magt. Der var bogført henved 1000 Jernkøer, Gods fra den katolske Tid, hvoraf en Del rigtignok var uvisse. Enhver Kirke havde i det mindste en stor Part af sine Landerier i Behold, som var fæstet bort paa Livstid. Kapital var der paa det Tidspunkt ikke noget af, men det hænger vel netop sammen med, at den katolske Kirke anbragte sit Tilgodehavende i Køer, Jord o. l. Men Mag. Boetius begyndte at spare og lægge til Side. Aastrup Kirke havde 1613 en Kapital paa 3000 Mk. fordelt paa 50 Laantagere, 1625 var Summen steget til 3500 Mk., og efter Kejserkrigen stod der 4500 paa Papiret. Hvordan det stod til i Virkeligheden, kommer for Dagens Lys længe efter, nemlig da der 1714 nævnes 26 Laantagere, af hvilke 14 — over Halvdelen — er ubekendte Personer, som der ikke haves nogen Efterretning om. Paa Papiret stod de i 100 Aar, men Tiden havde forlængst slaaet en Streg over deres Navne. Det eneste urørlige var Kirketienden. Den 15. Kjærv (Schoof) var jo den 15.

Kjærv, ihvordan det saa gik. Men naar Folk vil snyde, hvor bliver saa Kjærven af. Kong Frederik havde modtaget mange Klager, da han skrev 1649: »Efter som det er skinbarlig befunden, der vi og for samme Aarsags Skyld have ved vores forordnede Kommissarier ladet udfritte og efterspørge, at der til denne Tid ved Kirkens tilbørlige Indkomster er sket stor Underslag enten det nu er sket dolo vel incuria« (ved Svig eller Skødesløshed) o. s. v. Den svigefulde Fremgangsmaade, som var almindeligt i Brug, bestod i, at Bønderne i Stedet for at levere Korntienden lige fra Marken til Kirken, kørte hjem med den først og hjemme i Loen kastede Negene dygtigt omkring, af Vognen og paa Vognen, op under Taget og ned paa Gulvet. Naar Kærnen var drysset godt af under denne Behandling, leverede man med et ærligt Ansigt Negene til Kirke og Præst.

I det 16. Aarh. maatte Kirkerne afstaa ikke ubetydelige Summer til Skolen og Kommunitetet i Haderslev, senere til Frue Kirkes Genopbyggelse efter Branden, til Kong. Majestæt (Laan) og endeligt i Begyndelsen af 19. Aarh. til Provstiets Landsbyskoler.

Naturligvis har ogsaa Krigene grebet ind i Kirkernes Formuesforhold. I Kejserkrigen mistede Aller og Dalby (maaske flere) deres Regnskabsbog. Iøvrigt siges de kejserlige Tropper at have vist Skaansomhed over for Kirken. Svenskerne tog under deres Indfald 1645 204 M. med sig fra Tyrstrup, og det bemærkes, at Folk der i Sognet var fordærvede (d. e. ruinerede) i Krigsvæsenet. Flere Steder kunde Afgifterne ikke betales, eller man benyttede sig i hvert Fald af Lejligheden til at slippe. Men da Svenskerne kom igen 1657—59, blev det værre. Nogle af dem, der havde Ansvaret, var da blevet klogere og havde

skaffet det mest værdifulde Løsøre i Sikkerhed i Ribe eller Haderslev, men de fleste havde ikke tænkt derpaa. Svenskerne tog allevegne Værdipapirerne (Obligationerne) med sig og udleverede dem først nogle Aar efter Fredsslutningen. Alterklæder, Kalk og Disk, Lysestager etc. solgtes og pantsattes rundt-om og kunde senere for det meste indløses. Saaledes betalte Bjert 30 M. for at faa Kalk og Disk tilbage fra Fredericia. Samme Sted maatte Kirkeværgerne rejse i 4 Dage for at faa fat i Kirkens Penge. »I fordums Tiid«, læser vi fra Jegerup, »hafde Kirken en Skau, men den er udj sidste Fjendens Tiid forødet og Grundet deraf ligger i Hede og Lyng« (U. 1710). I Starup havde Fjenderne taget alt, og der var intet mere at faa. I Vonsbæk forsvandt Luthers Skrifter (12 Folier), men kunde generhverves for 3 Tønder Havre. Mange af de opsparede Kapitalier, som havde staaet hos Borgerne i Haderslev, var ikke mere til at faa; der fandtes »ikke andet end tomme øde Steder.«

Kirkernes Hovedbog, som laa hos Provsten, siges ogsaa at være gaaet tabt, men jeg skulde næsten tro, at det er den Pergamentsbog, som er havnet i Rigsarkivet.

Tyvene finder ogsaa Tid og Lejlighed, saa længe der er noget at stjæle. Biskoppen maa melde 1774, at for nogen Tid siden i alle 3 Provstier de fleste Kirker er opbrudte ved Nattetid og særligt Fattigbøsserne bestjaalne. Det er nok ved denne Lejlighed, at Hammelev maa betale 6 Rd. for Eftersøgning og Anholdelse af Kirketyve. I Moltrup maatte der 1726 anskaffes en ny Messeskjorte, fordi Alteret var bestjaallet. Vilstrup maatte 1724 bekoste en Rejse til Aabenraa paa Grund af de stjaalne Lysestager. Men 1652 havde man en Omkostning paa 12 M. for den fan-

gede Tyv i Haderslev, som havde stjaalet Blyet fra Kirken, og derefter endnu 11 M. 4 Sk. til Skarpretteren, for at hænge Tyven. Saa var han da ude af Verden. Omkostningerne fik man tilbagebetalt.

Var der nogen, som tog, saa var der dog ogsaa nogen, som gav. Langt ned i 16. Aarh. og senere møder vi Sjælegaver. Per Nelsen i Jernhyt har Anno 1577 givet Kirken 1 Ko, Bertel Thomsens Arvinger i Ørsted 1 ung Okse i Sjælegave (1563). »Endnu er to Okser at sælge, som den højtærede Hans Hack (salig Ihukommelse) for sin dødelige Afsked gav til Kirken« (Stepping (1572). De to Stude solgtes for 20 M. Forskellige Bøder faldt ogsaa i Kirkens Kasse. Lorens Bagøe maatte 1692 betale 6 M., fordi han bandede i Kirken — velfortjent Straf. Karen Lausdatter i Halk, Mads Karøe og Bende Jørgensen i Magstrup og mange andre maatte betale Kerkenfrede (1580. 1586). Men den mest stilfulde og enestaaende Gave var dog nok den, som Gammelhaderslev fik Anno 1741, da Mons. Ramin udbetalte 1000 M. fordi han havde faaet Ventebrev paa en Sognefogedbestilling. Gid alle Kongens Fogeder i Danmarks Land vilde gøre ligesaa.

Ny Kirker.

De gamle Kirker i Vonsild, Tyrstrup, Sommersted og Jels har faaet Afløsere. Nogle af dem kunde ikke mere; om en enkelt er der sagt, at den endnu var stærk og anselig. Ved Indvielsen af den nye Kirke i Vonsild 1827, i Jels 1854 og i Sommersted 1858 blev der trykt Prædikener og Mindeskrifter. Ogsaa ved Indvielsen af Orgelet i Hejls blev Talen trykt 1822.

Ombygninger, ved hvilke paa enkelte Steder kun Taarnet blev staaende urørt, er foretagne i Stende-

rup, Vejstrup, Dalby, Skodborg, Øddis og Taps. I Starup er den gamle Fraadstenskirke genskabt.

Paa Steder, hvor før ingen Kirke stod, er der rejst nogle Kirkehuse i den nyeste Tid, navnlig Kapellerne i Lerte og Vojens, den lille Julekirke paa Aarø, Fri-menighedskirken i Haderslev og efter Genforeningen Kirken i Vojens. Om en af de mange Kirker, som Bygningsinspektør Winstrup var Mester for, har Prof. Haupt sagt, at den er opført i romansk-gotisk-græsk-egyptiske Former. Vi nævner ikke dens Navn, men det lidt spodske Smil, som gemmer sig bag disse Ord, gælder ogsaa andre Winstrupske Foretagender.

En Snes af de gamle staar endnu, hvor de altid stod, lempeligt ændrede i Enkeltheder efter Slægtens Krav og Tidens Behov, og dog sig selv lig i ukrænket Værdighed og Styrke, stille, faste og urokkelige. I dyb Ærefrygt og Beundring for disse minderige Bygninger er denne Afhandling, som har kostet megen Tid og Arbejde, skrevet.

